

пессуальных действий / Т.М. Егорова, О.А. Слипеч // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Зб. наукових праць. — Вип. 12. — Харків: Право, 2012. — 527 с. — С. 464–470.

Резюме

Решение основной задачи судебно-психологической экспертизы материалов видеозаписи следственного действия — это констатация самостоятельности либо несамостоятельности реконструктивной деятельности личности (подозреваемого, свидетеля, потерпевшего) в ситуации коммуникативного взаимодействия. В статье определяются психологические признаки, свойственные самостоятельной либо несамостоятельной реконструкции фигурантом обстоятельств, расследуемых по уголовному делу; определяются признаки воздействия внешних (коммуникативных) факторов на процесс реконструкции обстоятельств события преступления.

Summary

The main tasks of court's psychological analysis of the video recorded materials — verification of self-sufficiency or self-insufficiency of the individual's reconstructive activity (suspected, witness, victim) in the situation of communicative interaction in the process of investigation — are determined in the article. It is given the determination of the individual's communicative activity self-sufficiency; it is declared the psychological signs subsistent for verification of influence of the external (communicative) factors on the figurant's self-sufficiency or self-insufficiency to reconstruct circumstances of the criminal event.

**Н.В. Алікіна, канд. психолог. наук,
ст. наук. співробітник, головн. судовий експерт**

Київський НДІ судових експертиз

АНАЛІЗ ПОМИЛКОВИХ ДІЙ ОСОБИСТОСТІ У СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ (КОНСУЛЬТАТИВНИЙ ПРИКЛАД)

На прикладі аналізу помилкових дій особистості висвітлено можливості судово-психологічної експертизи при розгляді обставин, що визначаються у юриспруденції як “вади волі”. Неспроможність дієздатного суб'єкта в повній мірі усвідомлювати значення власних дій, прогнозувати їх розвиток та наслідки, керувати ними розкривається через дефект/спотворення інформаційної складової у структурі саморегуляції діяльності. У розгляді конкретних дій суб'єкта правовідносин акцентується синтезуючий підхід у використанні психологічного наукового знання.

Зростання попиту на проведення судово-психологічних експертиз та досліджень, на вирішення в їх рамках нестандартних ситуацій, що набули юридичного значення, акцентує проблемні питання експертної і консультативної форми використання даних науки психології у судовій, слідчій та адвокатській діяльності.

Коректне та ефективно застосування спеціальних наукових знань з галузі психології (і в експертній, і в консультативній формі) зумовлює актуальність підготовки та надання відповідного інформаційного матеріалу (психологічного наукового коментарію), що допомагатиме визначенню, чи необхідно у тому чи іншому конкретному випадку призначення судової психологічної експертизи, чи відповідає зміст питань, що виносяться на її розгляд, особливостям ситуації, яка досліджується по справі, чи корисні зазначені питання для об'єктивації судового розгляду справи або для всебічного висвітлення її суттєвих аспектів у перебігу попереднього слідства.

Стаття інформує про дослідження деяких психологічних аспектів помилкових дій особи, що можуть бути (та стають) предметом судового розгляду, тим більш, що помилкові (неповні та неточні) уявлення про можливості та межі компетенції судово-психологічних досліджень досить часто спостерігаються і в самого Замовника (представників слідства та суду, адвокатури та громадян). Як свідчить узагальнений досвід консультативної та експертної практики судових експертів психологів НДІСЕ Мін'юсту України, це відбувається внаслідок інформації, отриманої від професійно некомпетентних (або недобросовісних) порадників.

Робота не претендує на строгий науковий академізм, оскільки має суто прикладний характер з висвітленням конкретних можливостей судово-психологічної експертизи, коли емпірика вихідних даних піддається узагальненню на рівні вже встановленого у психології.

Стосовно до вищезазначеного заслуговує на увагу певна психологічна інформація.

Розгляд помилкових дій особи в психології не відокремлюється від конкретно-практичних (прикладних) завдань. Наприклад, у рамках інженерної психології розроблено аналіз помилок на виробництві (стосовно діяльності оператора автоматизованих систем). Такий аналіз передбачає визначення локалізації помилки у структурі психічної діяльності особи: помилки у сенсорних (зір, слух) каналах сприйняття інформації, в особливостях мнестичної (пам'ять) діяльності (запам'ятовування, зберігання, відтворення), у прийнятті рішення (логічні операції, механічні операції, дія творчої уяви), на рівні безпосередніх дій (конкретні рухи, фізичні дії, словесна відповідь) [2]. У психології мислення (інформаційна теорія рішень) аналізуються логічні помилки [3]. При наданні психологічної допомоги особистості (у психотерапевтичній практиці) використовуються положення психоаналізу,

що пояснює помилки (помилкові дії) зіткненням суперечливих намірів індивіда, проявом у такій спосіб — проти волі суб'єкта — наміру, який він намагається сховати, або який є для нього у даний момент неусвідомленим. До таких помилкових дій відносять описки, обмовки, помилки при слуханні та читанні, помилки пам'яті, “поведінку” речей, що мають в певних людей схильність зникати або часто загублюватися. Близькими (спорідненими) помилковим діям є “симптоматичні дії” (наспівування мелодії, перебирання речей, тощо), які видаються випадковими, безцільними та мають прихований смисл. Обмежуватись визначенням певних осіб тільки як нещасливих невдах, які загублюють чи постійно щось втрачають, пояснювати походження їх помилок, обмовок та описок, посиленням на втому людини, на те, що вона не звернула увагу, неправильно відреагувала є неприпустимим спрощенням проблеми, оскільки, за З. Фрейдом, витіснене особистістю намагається “повернутися” у теперішнє і, так би мовити, відігратися [4].

Отже, досвід помилок має кожна людина та багатьом навіть відомо, що помилки володіють “магією повторюваності” (“на помилках вчать” не всі).

Психологічно закономірно очікувати, що людина повинна замислюватись над тим, як запобігти негараздів, обійти можливі перешкоди, не зробити зайвих помилок у будь-яких своїх починаннях, намагаючись досягнути позитивного результату (чи успіху) у своїй діяльності, при виконанні будь-яких конкретних дій.

За підсумком даних психологічних досліджень [5] люди розподіляються на три (умовні) психологічні групи за ставленням до своїх помилок: ті, хто нехтує власними помилками, не турбуючись проблемою запобігання їх руйнівній повторюваності; ті, хто відсторонюється від усього, щоб більше не зустрітись з негативним відомим результатом (крайній випадок — “обпікся на молоці, позіхає на воду”); ті, хто активно опановує свій негативний досвід, аналізуючи власні помилки з “дидактичним” ефектом.

Особливості поведінки людини вказують, що аналіз особистого досвіду помилок, як засобу та наміру запобігти повторення негативних наслідків власних дій, наштовхується на певні психологічні перепони.

Людина схильна переоцінювати ймовірність настання приємних для неї подій та недооцінювати ймовірність неприємних. Прогнозуючи результати власних рішень/дій, спрямованих на досягнення бажаного майбутнього (настання позитивних, “корисних” наслідків), виходять, переважно, з наявних, іноді занадто суб'єктивних уявлень. Оцінити

руйнівну ірраціональність власної “суб’єктивної ймовірності” унеможливають брак критики, самовпевненість, обмеженість пізнання, які визначають особистісний аспект у помилкових психологічних диспозиціях поведінки та дій, що плануються та відбуваються.

Загальна схема психологічного аналізу життєвих (екзистенціальних) помилок особистості передбачає з’ясування міста помилки у єдиній структурі життєдіяльності суб’єкта, встановлення наслідків помилки, визначення особливостей відображення помилки у свідомості суб’єкта, визначення причин помилки. Безумовно, що загальна продуктивність аналізу залежить від того, наскільки є ефективним конкретний аналіз кожного з вказаних етапів.

Аналіз помилок, що зрозуміло, звертатиме до проблеми визначення умов оптимального вирішення життєвих завдань (тим більш, що життєві задуми не завжди бувають чітко визначені особистістю). Прагнення, наприклад, можуть виглядати лише більше чи менше диференційованим образом майбутнього (або взагалі як його безпредметне емоційне передчуття), а намагання — спробами реалізувати чи знайти бажане при відсутності чітко визначених цілей у власних домаганнях.

Спрямовуючи зусилля на запобігання помилок, намагаючись утилізувати досвід невдач, людина має можливість за допомогою мислення “програвати” весь сюжет (ситуацію складних дій) у думках (внутрішнє), припускати певні можливості повороту подій та варіанти маніпулювання (керування) ними, повертатися назад у часі від кінцевої цілі у вихідну позицію задля звіту власній особі про результати аналізу своєї попереднє помилкової поведінки, задля перегляду та складання плану для досягнення поставленої цілі, задля визначення оптимальних стратегій дій та правил, яких слід дотримуватися у майбутньому. Такі навички мають першорядне значення для можливості прогнозувати та передбачати наслідки власних дій, свідомо керувати ними.

Проте, аналіз руйнівного досвіду особистості свідчить, що правила, за якими людина повинна діяти, і правила, за якими вона діє, бувають несхожими (для деяких — закономірно відмінними). У реальній життєвій ситуації людина, приймаючи рішення діяти у той чи інший спосіб, схильна значною мірою спрощувати правила, яких слід дотримуватися, які вона знає та здатна розуміти. Нерідко рішення, що приймає людина, є очевидно нелогічним з точки зору оточуючих та уявляється розумним з точки зору самої людини — принаймні з точки зору її досвіду та у світі тієї інформації, яку вона розглядала.

Інформація, що накопичена особою та якою особа володіє на момент власних рішень-дій, тобто стан поінформованості, визначає інформаційно-виконавчі диспозиції помилкових дій особистості.

Аналіз інформаційного аспекту поведінки особи “на помилку” як завдання судово-психологічної експертизи зумовлюються юридичними обставинами, зазначеними, наприклад, у ст. 229, ч. 1 ЦК України щодо правових наслідків правочину, який вчинено під впливом помилки [6].

Наведемо приклад.

З боку певного банку було подано позов в суд до громадянина П. як поручителя за кредитним договором, укладеним банком з підприємством-позичальником. У свою чергу, П. було подано зустрічний позов про недійсність договору поруки, оскільки, як він пояснював, на період укладання договору йому було невідомо про некредитоспроможність підприємств-позичальників. Пояснення громадянина П. підтверджувались аудиторськими висновками спеціального призначення про проміжну фінансову звітність, з яких випливало, що на момент укладання Договору про відкриття кредитної лінії № ... та на момент надання кредиту згідно з Кредитним договором № ... підприємство-позичальник не було кредитоспроможним, про що банку було відомо. У мотивувальній частині рішення суду зазначалося, що замовчування банком обставини некредитоспроможності позичальника спотворили справжню волю поручителя, яка була спрямована на поручительство і несення відповідальності перед кредитором за порушення зобов'язання лише кредитоспроможного позичальника і ніяк на переведення на себе кредитних зобов'язань боржника. При укладенні згаданого договору поруки волевиявлення поручителя не відповідало його дійсній внутрішній волі. Рішенням суду, залишеним без змін апеляційним судом, банку було відмовлено в задоволенні позову до поручителя та задоволено зустрічний позов П. про недійсність договору поруки. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ скасував згадані рішення судів та направив справу на новий розгляд із зауваженнями, оскільки було не з'ясовано, “... чи є некредитоспроможність позичальника обставиною, що має істотне значення в розумінні ч. 1 ст. 229 ЦК України при укладанні договору поруки між сторонами у справі...”.

Згідно ч. 1 ст. 229 ЦК України (Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом помилки) “... Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і

якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом...” [6].

У цивільно-правовій науці та практиці загально визнано, що суб’єктом правочину може бути будь-який суб’єкт цивільного права, який має достатню правоздатність та дієздатність. Вольова спрямованість правочину характеризує внутрішнє суб’єктивне бажання особи, що реалізується через відповідну об’єктивно виражену форму виявлення (у даному випадку — укладання договору поруки). У правочині зовнішнє волевиявлення має бути адекватним внутрішній волі особи. Воля особи має бути спрямована на досягнення відповідного юридичного наслідку.

Загальну характеристику таких специфічних ситуацій висвітлюють наступні науково-психологічні вихідні положення.

Наявність необхідної інформації є суттєвою умовою розв’язання будь-якої задачі. Поінформованість є психологічним елементом (складовою) предметно-практичної дії (основою вчинку, успішного виконання будь-якої діяльності). При здійсненні конкретної ділової операції вимоги до поінформованості, що відповідають специфіці цієї операції, зростають.

Часткова (неповна) поінформованість стосовно особливостей певних обставин, в яких відбувається діяльність, сприяє формуванню умов, що перешкоджають прийняттю виважених та продуманих рішень внаслідок неповноти наданої інформації (неповноти знання). Дефіцит інформації потенціє формування неконкретних, неточних уявлень стосовно певних обставин, що стає психологічною підставою для актуалізації помилкових (хибних, згубних) дій.

Ситуації, що завдають прийняття рішення у вищенаведених умовах, кваліфікуються у психології як ситуації, що викликають оманливе уявлення особи стосовно реальних особливостей обставин подій (наприклад, справжньої цілі дій партнера по комунікації, тощо). Тобто, вказані особливості негативно впливають на сприймання та оцінку людиною особливостей та реального змісту ситуації, в якій вона перебуває, прогнозувати її розвиток, на спроможність усвідомлювати фактичний зміст власних дій, у повній мірі свідомо керувати ними та передбачати їх наслідки.

Неспроможність суб’єкту в повній мірі усвідомлювати значення власних дій та керувати ними за рахунок неповноцінності/утиску ін-

формаційного компоненту у структурі вольової регуляції діяльності або поведінкового акту може набувати правової значущості та розкриває психологічний зміст юридичних обставин, що визначаються у юриспруденції узагальненим терміном “вади волі”.

Порушення вольової, свідомої саморегуляції діяльності має складний характер. При цьому, у структурній системі вольової регуляції може бути порушена лише одна ланка. Згадане порушення може відбуватися або як невідповідність волі (мети/цілі) волевиявленню, або як неадекватне формування самої цілі, тобто психічної моделі бажаного результату. В останньому випадку психологічно дефектним є інтелектуальний або інформаційний бік вольової регуляції.

При угоді, що відбувається у стані омани (під впливом омани), воля та волевиявлення суб'єкта співпадають. Проте у цьому випадку відбувається неадекватне відображення умов формування цілі. Поняття про ціль формується викривлено, під впливом помилкових уявлень про неї. У наведеному прикладі — внаслідок дефіциту інформації, а саме: внаслідок непоінформованості про некредитоспроможність підприємств-позичальників.

Тобто, процес свідомої регуляції діяльності повністю зберігається, проте відбувається при деформації її змістовного боку: викривлені поняття та уявлення, що включені у процес свідомої регуляції, призводять до неадекватного (помилкового) формування психічної моделі майбутнього (бажаного) результату.

Таким чином, на період укладання договорів-поруки П., перебуваючи у стані непоінформованості щодо некредитоспроможності підприємств—позичальників, не мав можливості скласти об'єктивне уявлення стосовно суттєвих сторін його дій (суттєвих елементів умов укладання договорів-поруки), оскільки на період укладання договорів поруки він не мав належних (достатніх) інформаційних опор, необхідних для прийняття правильного (адекватного наявним обставинам) рішення.

Отже, у діях під впливом омани воля та волевиявлення суб'єкта співпадають, процес свідомої регуляції діяльності повністю зберігається, проте викривлені поняття та уявлення, що виникають під впливом омани та включені у процес свідомої регуляції поведінки, призводять до неадекватного (помилкового) формування психічної моделі майбутнього результату (у наведеному прикладі — до помилкових дій та поза усвідомлення власної неможливості добросовісно виконувати взяті на себе договірні обов'язки).

Наведені науково-психологічні положення було покладено в обґрунтування експертного висновку стосовно того, що П. не був здатним повною мірою вільно та усвідомлено приймати рішення, адекватне ситуації, та повною мірою прогнозувати наслідки власних дій щодо укладання договору поруки внаслідок спотворення інформаційної складової в структурі системи саморегуляції діяльності.

Проте, життя є тим самим випадком, який вимагає приймати рішення та діяти, незважаючи на обмеженість знань про непередбачені умови. Вибір одного з можливих варіантів поведінки, можливість завбачення очікуваного результату не обмежуються інформаційним аспектом та логічним аналізом ситуації. Причини помилки також можуть бути спряжені із суто ситуаційними факторами, зумовлюватись особливостями соціально-психологічного середовища. Наприклад, фізичні умови існування, навантаження супутніми проблемами, функціональні обов'язки, стосунки з оточуючими, тощо. Причини помилки також визначаються (та пояснюються) функціональним станом суб'єкта (перевантаженість, виснаженість, нерегулярність відпочинку та праці), його психологічними особливостями (соціальна компетентність, професійна підготовленість, індивідуальні риси, включаючи мотиваційні настанови). Також помилки (помилкові дії) залежать від думки та поведінки інших людей, іноді певну роль в цьому мають випадкові враження та, у рівному ступені, власне дії суб'єкта.

Згаданим особливостям помилкових дій відповідають судово-психологічні задачі, що зумовлюються юридичними обставинами, зазначеними, наприклад, у ст. 225 ч. 1, ч. 3, ст. 231, ст. 233 ЦК України (стосовно правових наслідків здійснення правочину дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, вчинила правочин проти своєї справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони, або під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах та, у тому числі, права за таких обставин на відшкодування моральної шкоди).

Судово-психологічний аналіз дій особи та визначення їх з психологічної точки зору як помилкових, передбачає врахування важливих деталей як детермінант причин помилки. Тому, враховуючи психологічну багатогранність причинних факторів помилкової поведінки, судово-психологічна експертиза аналізує конкретні дії суб'єкта правовідносин (правоздатної дієздатної особи) на підставі інтеграційного (синтезуючого) підходу у використанні психологічного знання [7–23].

Список використаної літератури

1. Инженерная психология / Под ред. Г. К. Середы. — “Вища школа”, — 1976. — 308 с.
2. *Линдсей П., Норман Д.* Переработка информации у человека / П. Линдсей, Д. Норман / Пер. с англ. — М.: Мир, 1974. — 550 с.
3. *Лаплани Ж., Ронталис Ж.-Б.* Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Ронталис / Пер. с франц. — М.: Высшая школа, 2006. — 623 с.
4. *Алікіна Н.В.* Руйнівний досвід: суб’єктивне бачення / Н.В. Алікіна / Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. — К.: Міленіум, 2006. — Вип. 13 (16). — 158 с. — С. 61–71.
5. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vurist-online.com>.
6. *Рубинштейн С. Я.* Основы общей психологии / С.Я. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 1999. — 720 с.
7. *Лазурский А.Ф.* Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы / А.Ф. Лазурский. — СПб.: Алетейя, 2001. — 192 с.
8. *Леонтьев А.Н.* Потребности, мотивы, эмоции / А.Н. Леонтьев. — М.: МГУ, 1971. — 288 с.
9. *Волков А.М., Микадзе Ю.В., Солнцева Г.Н.* Деятельность: структура и регуляция. Психологический анализ / А.М. Волков, Ю.В. Микадзе, Г.Н. Солнцева. — М.: МГУ, 1987. — 216 с.
10. *Андреева Г.М.* Социальная психология / Г.М. Андреева. — М.: МГУ, 1980. — 416 с.
11. *Аронсон Э.* Социальная психология / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт // Психологические законы поведения человека в социуме. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. — 560 с.
12. *Пайнс Е., Маслач К.* Практикум по социальной психологии / Е. Пайнс, К. Маслач. — СПб.: Питер, 2000. — 528 с.
13. *Жуков Ю.М.* “Ценности как детерминанты принятия решений. Социально-психологический подход к проблеме” / Ю.М. Жуков // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. — М.: Наука, 1976. — С. 254–290.
14. *Коченов М.М.* Введение в судебно-психологическую экспертизу / М.М. Коченов. — М.: МГУ, 1980. — 115 с.
15. *Коченов М.М.* Теоретические основы судебно-психологической экспертизы: дисс. ... д-ра психол. наук / М.М. Коченов. — М., 1991. — 48 с.
16. *Коченов М.М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды / М.М. Коченов. — М.: Генезис, 2010. — 352 с.
17. *Сахнова Т.В.* Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам (практическое пособие для юристов) / Т.В. Сахнова. — М.: Юрист, 1997. — 136 с.
18. *Еникеев М.И.* Основы общей и юридической психологии: уч. для вузов / М.И. Еникеев. — М.: Юристъ, 1996. — 632 с.
19. *Холопова Е.Н.* Возможности использования судебно-психологической экспертизы по факту доказательства мошенничества / Е.Н. Холопова, А.А. Кохан // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Зб. наук.-практ. матеріалів. — Вип. 3. — Харків: Право, 2003. — С. 514–519.
20. *Морозов А.В.* Психология влияния / А.В. Морозов. — СПб.: Питер, 2001. — 512 с.
21. *Алікіна Н.В.* “Науково-психологічні засади та практичні питання експертизи заподіяння психологічного впливу” / Н.В. Алікіна // Теорія та практика судової експертизи

- пертизи і криміналістики. 36. наук.-практ. матеріалів. — Вип. 4. — Харків: Право, 2004. — С. 502–507.
22. *Алікіна Н.В.* Зловживання психологічними закономірностями / Н.В. Алікіна // Український юрист. — 2004. — № 4. — С. 44–47.
23. Карманное руководство к МКБ-10: Классификация психиатрических и поведенческих расстройств (с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями). — К.: Сфера, 2000. — 464 с.

Резюме

На примере анализа ошибочных действий личности освещаются возможности судебно-психологической экспертизы в ситуациях, определяемых в юриспруденции как “порок воли”. Невозможность дееспособного субъекта в полной мере сознавать значение собственных действий, прогнозировать их развитие и последствия, руководить ими раскрывается через дефект/искажение информационной составляющей в структуре саморегуляции деятельности. В анализе конкретных действий субъекта правоотношений акцентируется синтезирующий подход в применении психологического научного знания.

Summary

The capabilities of court’s psychological analysis in situations determined by law as “flaw in the will” are illustrated by the example of the individual’s erroneous acts. The defects/distortion of the informative constituent in the structure of self-regulative activity discloses impossibility of a capable to be conscious of his own actions completely, to forecast their development and consequences, to regulate them. The analysis of a subject’s of a legal relationship specific action accentuates a synthesizing approach in application of psychological scientific knowledge.